

Agárdi Péter

Műveltségi modellek és kultúraváltások a két századelőn

A 20. század eleje és a modernizációs kultúraváltás

Elementáris társadalmi és kulturális dilemmák megválaszolását, új „szabadtanítási” (értsd: közművelődési, felnőttképzési és -oktatási) stratégia kidolgozását tűzte ki célul az 1907-es pécsi Szabad Tanítási Kongresszus. Bár az akkori résztvevők többsége széles látókörű, európai, sőt nemzetközi távlatokban gondolkodó szakember volt, „benne-élőként”, kortársként aligha lehetett teljes rálátásuk a fő folyamatokra. Az utókornak viszont ez immár magától értetődő esélye: az egy évszázaddal ezelőtti főbb folyamatok tetten érése és történeti értelmezése egyenesen szakmai kötelezettség, de egyúttal a jelenkori, a mai kultúra önismereti érdeke is.

Száz év távlatából mára világossá vált: nem az 1896-os látványos millenniumi ünnepek jelentettek igazi művelődéstörténeti korfordulót, hanem a századforduló éveiben összesűrűsödött társadalmi és kulturális átalakulások komplexuma. A kiegyezés után – a korabeli (dualisztikus) jogállamiság létrejöttével összefüggően – felgyorsult gazdasági és infrastrukturális fejlődés, a közlekedés, a városiasodás, a motorizáció, a modern élelmiszer- és textilipar kibontakozása stb. az életmód gyökeres átalakítását hozta magával falun és városon egyaránt. A kapitalizmus intézményesedése természetesen ellentmondásosan érintette a társadalom szerkezetét, mert az átlagos életszínvonal emelkedése, a középosztályok szélesedése és a modern nagyipari munkásság létrejötte együtt járt több feudális zárvány megmaradásával, sőt betokosodásával, továbbá a polarizálódás és marginalizálódás riasztó tüneteivel. Ez utóbbiak különösen a századvégi agrárválság idején telepedtek rá a falvakra, ami a szociális feszültségeket is kiélezte és több helyütt robbanáshoz, illetve tömeges kivándorláshoz vezetett.

Ennek az ellentmondásos, de alapvetően pozitív modernizációs folyamatnak okként és okozatként egyaránt velejárója volt az alfabetizáció javulása: egy emberöltő alatt, Eötvös József népoktatási törvénye (1868) óta a század elejére kb. 25%-kal csökkent az analfabéták aránya, 65-ről 40%-ra. Ez is túl magas volt még a nyugat-európai fejlődéshez képest, de mégis csak jelentős javulás, ami mögött a változó munkafeltételek, illetve -követelmények, a tömegsajtó elterjedése, a korai globalizáció megnövekedett információs igényei, de egyúttal a bulvárkultúra vonzereje is szerepet játszottak. A századelőn jött létre a modern tömegsajtó, amelynek két jellegzetes minőségi kulturális dokumentuma a (mások mellett) Herczeg Ferenc szerkesztette konzervatív *Új Idők* c. hetilap és az 1905-től napilapként megjelenő baloldali *Népszava* hétvégi kulturális melléklete, az *Olvasótár*. A századvég viharos körülmények között, de mégis csak hatályba léptetett egyházjogi és családjogi törvényei felgyorsították a polgárosodás, a laicizálódás, a vallási emancipáció és a szekularizáció folyamatait, még ha az egyházi latifundiumok zöme védett maradt is, s

1 tudomány és társadalom

hasonlóképp megőrződött (sőt 1907-től újraerősödött) a keresztény egyházak közjogi-politikai szerepe is. A polgári anyakönyvezés bevezetése, a nők gimnáziumi és felsőoktatási tanulmányainak engedélyezése, a zsidóság 1867-es emancipációját 1895-ben követő kollektív recepciója mind-mind fontos lépések voltak a polgári individuum szabadságjogainak szélesebb intézményesítése, a sajtó-, a lelkiismereti és vallásszabadság erősödése, a képmutató prűderia levetkezése, a társadalmi mikromechanizmusok modernizálódása stb. terén. Még akkor is fordulat értékű ez a változás, ha a választójog továbbra is megdöbbenően alacsony maradt is (6% – különösen a szegényparasztságot, a proletariátust és a nemzetiségeket sújtva), és ha a konzervatív-agrárius körök meg-megújuló kísérleteket tettek a tőkés rendszerben kibontakozó ellentmondások romantikus antikapitalista előjelű, sőt olykor egyenesen rasszista, antiszemita jellegű „feloldására”, azaz manipulálására. (Tényleges „eredményt” e tekintetben 1920 után, a numerus clausus bevezetésével s egyéb antihumánus tendenciák elszabadításával „érnek el”, immár a Trianon-szindróma hazug és hamis terápiájaként.)

A „modern városias életforma és érzület” persze metafora, de mégis plasztikusan fejezte ki azt a változást, ami a korabeli magyar társadalom jelentős – ha még nem is többségi – része számára fordulatot hozott. S ami döntő szerepet játszott – megint csak egyszerre okként és okozatként – a századelő nagy művészi forradalmában, Ady és az egész *Nyugat*-nemzedék, a nagybányaiak és a magyar szecesszió elindulásában és széleskörű visszhangjában. Adyban – a századelő talán „legsűrűbb”, leginkább fókuszot jelentő alkotó egyéniségében és munkásságában – erős kulturális tradíciók és innovációk szintetizálódnak: a kurucos kálvinizmus és a modern európaiság, a szenvedélyesen patrióta nemzetkritika és az individualizmus, a liberális, sőt forradalmi hangoltságú baloldaliság és megmaradás-pesszimizmus. Az irodalmi és képzőművészeti fordulat egybeesik – a millenniumi magyarkodás ellenpontjaként is – az autentikus magyar és kelet-európai népzene kutatásának és kiadásának szervezett megindulásával – Bartók és Kodály jóvoltából. A magyar szociológia, Jászi Oszkár és körének fellépése, a Lukács György s mások nevéhez fűződő modern filozófia század eleji szárnypróbálgatása, továbbá a Freud szellemiségét vitatkozva áttemelő magyar pszichoanalitikus irányzatok elindulása (Ferenczi Sándor s mások) a társadalomtudományok oldaláról egészítik ki és hitelesítik ezt a kultúraváltást. Ezen „elitkulturális” innovációk mögött ugyanakkor ott látható a tömegkultúra modernizálódása és expanziója, a nyomdaipar nagy fordulatától és a hirdetési piactól elválaszthatatlan tömegsajtó konjunktúrája, a telefonhírmondó (a rádió elődje), továbbá a némafilm és a mozi megjelenése, a tömegszórakozás új műfajainak, az operettnek, a kabarének és a népies műdal, azaz a magyar nóta cigányzenészek általi vendéglői-kocsmai műfajának elterjedése. De említhető az angolszász polgári és munkásművelődés korszerű intézményének, a *public library*nek a fokozatos meghonosítása is Magyarországon, ami elsősorban Szabó Ervin egyszerre polgáris és szocialista gondolkodásmódját, egyúttal gyakorlatias erőfeszítéseit dicséri; továbbá Kunfi Zsigmond új iskolaszemlélete, valamint az ipari formatervezés első nagy hulláma, nem utolsósorban a pécsi Zsolnayak jóvoltából.

A kulturális értékteremtés, a szellemi mozgás szempontjából megdöbbenően tömény évek ezek: csak a 19. századi reformkorhoz mérhető az új művek, irányzatok, értékek virágba borulásának ez a 1905 és 1910 közötti pazar évada. Ahogy Horváth Zoltán történész-újságíró nevezte őket közel fél évszázada (1961), s nyomában Litván György és

mások: a második reformnemzedék sokoldalú tehetségeinek, a tudományos és művészi kvalitás, valamint a társadalmi érzékenység és felelősségvállalás, „nemzet és haladás” egybeforrásának köszönhető ez a száz év után is példaadó, szinte forradalmi léptékű szellemi fordulat. S ami – röviden már szoltam róla – korántsem csupán az elitkultúrát és a politikai-ideológiai szférát érintette, hanem a vidéki és a fővárosi populáris kultúrát is, széles rétegek életformáját, a műveltségi modelleket is radikálisan átrendezte. Plasztikusan tükröződött mindez a magyar kultúráról, a nemzeti művelődésről, a Kelethez vagy Nyugathoz tartozásunkról, az európaiságról, a városiasodás kulturális pozitívumairól és kockázatairól stb. folyó éles (szinte „mai”) eszmecserékben, amelyek részben még a millenniumi ünnepségsorozattal függtek össze, részben már a 20. század eleji művészi és tudományos forradalom – ezen belül az Ady-jelenség – megítélése körül bontakoztak ki. Ezekbe a vitákba természetesen mindkét oldalról beleszövődtek a kor ideológiai, sőt politikai értékállításai, illetve ellenségekpei. Hadd utaljak csak a választójogi küzdelmekről, a tankötelezettség végrehajtásáról és remélt bővítéséről, a munkaidő szabályozásáról és 8 órára csökkentéséről, a nemzetiségi kérdésről, a „*Nyugat*”-os irodalom, a modern képzőművészet és zene nemzeti és humánusan egyetemes vagy éppen – úgymond – „beteges, nemzetietlen” karakteréről, a „magyarság és zsidóság viszonyáról”, a modern kálvinizmusról stb. folyó éles eszmecserékre, sőt küzdelmekre. Sőt, mind az új tudományos és művészi értékek eme néhány év alatti virágba borulása, mind pedig a kultúrafelfogások között kiéleződő ideológiai és értékviita egy politikailag rendkívül kiélezett időszakra esik. A köztörténetből ismert az 1904-1907-es évek története: a dualisztikus rendszer válsága, a Bécs elleni „függetlenségi”-közjogi föllépés ürügyén a konzervatív nacionalista politikai erők hatalomra kerülése, majd az udvar és az eredetileg ellenzékiként föllépő, önkinevezéses alapon „nemzeti oldal” elvtelen kompromisszuma. Ezekben a „haza és haladás” látszólagos szembekerülésének hibás alternatíváját kínáló években a demokratizálás és a modernizáció küldetésstudatával Adyék, Jásziék és Kunfi Zsigmondék, az izmosodó polgári demokratikus, radikális és szociáldemokrata körök egyaránt a „darabont-kormányt” látták a kisebbik rossznak, s élesen szembeszegültek a sovíniszta-konzervatív, nagybirtokos-klerikális erőkkal.

Ha van maradandó, tehát korántsem pusztán dokumentumértékűvé fakult prózai tanúsítványa ennek az egyszerre társadalompolitikai és kulturális szembefeszülésnek, értékcollízióknak, akkor ez mindenekelőtt Ady 1905-ös kétrészes publicisztikai esszéje, az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. Ez a varázsos erejű írás élesen szembeszegül a „turulokat röptető”, a Kelet és Nyugat között stabil „hidat hazudó” szemlélettel, a „fáraók országá”-nak apológiájával és a „komp-ország” szomorú kritikai metaforáját emeli be a köztudatba. A történelmi Erdély kulturális modelljének felmutatásával ugyanakkor megfogalmazza a nyugatosként és modernként is mélyen nemzeti és hagyományörző liberális kultúrafelfogás értékrendjét, nyitottságát is. Éppen akkor, amikor költészetében is már készül az új hang, hogy azután 1906-ban az *Új versekkel* be is robbanjon a nyilvánosságba. Ady éppen abban látja a történelmi és kálvinista dominanciájú Erdély modellértékét, hogy a küzdelmes évszázadok, a korlátozott szuverenitás alatt is nyitott, befogadó jellegű, vallásszabadsággal és nyelvi-etnikai sokszínűséggel hitelesített, társadalmi bázisát a paraszttehetségek ösztöndíjaival szélesítő nemzeti művelődése intézményesült. Egyszerre őrződtek itt meg az ősi keleti hagyományok, ugyanakkor Erdély lett szerinte a legkorábban polgárisuló és modernizálódó kultúrtáj: „Erdély látott elsőnek mélyen be Európába”.

1 tudomány és társadalom

Az „újító szellemű és képességű magyar”-nak Ady szerint leginkább Erdély az „öshazája”, s „meg kellene próbálni Kazinczy segítségével kiásni és megszaporfítani” őket, vagyis ezt a kulturális fogékonyságot és attitűdöt tenni általánossá egész Magyarországon. Ady nem optimista, tele van szorongással, s míg egyrésztől publicisztikájában a kívánt antifeudális, demokratikus változások elmaradása esetére megéri a forradalom lehetőségét is, illetve előrelátó nyíltsággal mondja ki az „Irodalmi háborgás és a szocializmus” összefüggését (1909), másrésztől nagyon korán megsejti a „szétszóratás” magyarságbüntető („trianoni”) forgatókönyvének elkészültét is, elsődlegesen saját magunkat okolva emiatt. Ebben is követve a 16. századi protestáns prédikátorok morális társadalomkritikáját.

A magyar kultúra szerkezetének, modelljeinek, értékészletének és infrastruktúrájának század eleji radikális átalakulása objektív természetű, „materiális” folyamat. Az erre reflektáló, de egyúttal azt ösztönző-gerjesztő kánonváltás, illetve a konzervatív és új az értéknormák ütközése, a modern nemzeti liberális és demokratikus kultúrafelfogás kihordása inkább tudati, ideológiai, szellemi jelenség. Együttesüket s főleg eredményeiket mai távlatból joggal minősíthetjük kultúraváltásnak a magyar művelődés történetében, amelyet száz év múlva, a mostani ezred-, illetve századfordulón egy újabb követ, illetve ír fölül. Mielőtt azonban megérkeznénk a mába, a 20. század eleji kultúraváltás összefüggésében érdemes egy pillantást vetni az *1907-es pécsi Szabad Tanítási Kongresszusra*. Az jól kiolvasható a jegyzőkönyvből és a korabeli sajtóvireshangból, hogy a szervezők és a résztvevők zöme nagyon is érzékelt valamit a kultúraváltás szeléből és kényszeréből, s ezért is keresték közös erővel a népművelés, a felnőttoktatás megújításának hatékony eszközeit, persze ki-ki tudományos meggyőződése, világnézete, kulturális elkötelezettsége jegyében. A kongresszus háttérében „vezénylő” Apponyi Albert kultuszminiszter ekkori szerepe aligha részletezhető ehelyütt, de tény: valamiféle konzervatív előjelű hazafias összefogásban, „nemzeties” fél-modernizációban gondolkodott, összhangban oktatási koncepciójával és híres-hírhedt 1907-es törvénycsomagjával, a Lex Apponyival. Az iskolán kívüli művelődésben is meg akarta erősíteni az állami irányítást és azt a fajta nemzetfelfogást, amely – ha nem is durva sovinizmusként, de – a század eleji magyar birtokos uralkodó elit szupremáciáját képviseli mind a nemzetiségek erősödő (s persze szintén ellentmondásos) önállósodási törekvéseivel, mind pedig Adyék és Jásziék „izgága nemzetietlenségével” szemben. Mégis tiszteletre méltó, hogy jóllehet a kongresszus tisztikarában, irányítói fórumain, a szekcióüléseken egyértelműen biztosították e konzervatív kultúrafelfogás hegemon képviselőit, a tanácskozás széleskörű, szakmai képviselői alapú előkészítése és viszonylag demokratikus lebonyolítása során komoly teret engedtek a hivatalos kultúrpolitikát vitató-bíráló szakembereknek, köztük a fiataloknak, a második reformnemzedék ekkor szárnyukat próbálgató nagyjainak. Beöthy Zsolt, Hegedűs István, Gaál Jenő, Prohászka Ottokár, Marczali Henrik, Beke Manó, Hornyánszky Gyula mellett – s részben velük személy szerint is vitatkozva – a tanácskozáson aktívan jelen volt Pikler Gyula, Jászi Oszkár, Fényes Samu, Szabó Ervin, Lyka Károly, Rónai Zoltán. S nem utolsósorban Kunfi Zsigmond, aki rögtön már a konferencia elején szellemi frontot nyitott Hegedűs Istvánnal szemben, számon kérve tőle a kanonizált nemzeti hagyományokból hiányzó, kirekesztett plebejus-demokratikus vonulatot, s azután még az egyik szekcióvitában is szót kért.

Természetesen nincs értelme két skatulyába szétosztva polarizálni az egészében színvonalas és tanulságos vitasorozat nézetrendszerait és képviselőit, de az utókor megbé-

kító távlatára és az egész rendezvénysorozat centenáriumi méltatása sem feledtetheti el: a modernizációs kultúraváltás szemléleti értelmezése és két, gyökeresen eltérő művelődés-felfogás ütközése volt a tét. Amiből ott és akkor végül is nem hirdettek győzteseket, sőt a kultuszminiszter számára Jancsó Benedek által kidolgozott viszonylag progresszív szabadtanítási törvényjavaslat is túl modernnek bizonyulván, lekerült a napirendről. Mindazonáltal ez a száz évvel ezelőtti tanácskozás ma is példamutatóan sokoldalú és gondolatébresztő kultúrtörténeti pillanatként mutatható föl.

Ami a 1907 karácsonyán, 1908. január 1-jei dátummal megindult *Nyugat* radikális művészet- és irodalomszemléleti újításait illeti: ehelyütt nincs terem (de talán szükség sincs rá), hogy részletezzem őket; egyébként az elmúlt évekből és a centenárium időszakából számos tudományos igényű szakkönyv és friss szellemű esszé áll rendelkezésünkre róla. Az értelmiségi kör fordulatszerpe, a művészi szabadság melletti kiállása és progresszív társadalmi funkciója a közoktatásban és a kulturális nyilvánosságban is meglehetősen ismert.

Kultúraváltás a 21. század elején: mobilkommunikációs–multimédiás fordulat

Természetesen mi sem lenne tudománytalanabb, mint a pécsi szabadtanítási kongresszus vagy éppen a *Nyugat* centenáriumára hivatkozva felszínes analógiát, illetve hidat képezni a 20. század elejének nagy horderejű műveltségi modellváltása, az akkori radikális kulturális modernizáció és a mai helyzet között. Mégsem hunyhatjuk be a szemünket a sok vonatkozásban hasonló nagyságrendű válságjelenségek és innovációk láttán, még ha benne élve a jelen idejű kulturális folyamatokban, nehéz is „kilátni” belőlük, s főleg nehéz minősíteni őket. De hát nap mint nap szóba kerülnek – mind a tudományos diskurzusok, mind a köznapi tapasztalatok övezetében – a globalizáció, a digitalizáció, a műveltségi demokratizálódás és/vagy a színvonalcsúszás, a kommercializálódás, a kulturális egyenlőtlenségek hol már-már filozofikus, hol viszont nagyon is földhöz ragadt dilemmái. Merre megy a világ s hazánk kultúrája? – fogalmazódik meg minden kérdező akaró és tudó értelmiségiben. Egy nemzetietlen posztkulturális társadalom, valamiféle mediatizált újbarbárság felé-e, avagy küszöbön a műveltségi javaknak, kompetenciáknak és innovációknak az információs társadalom kínálta határtalan elterjedése? Kincstári globalizációs önmegnyugtatókkal, heppiendes technicizált jövőképekkel, illetve nemzetiesen vészmadárkodó és önsajnáló antiutópiákkal egyaránt teli van a padlás, azaz a mai magyar szellemi kínálat; persze – ismerjük el! – majdnem mindegyikben vannak jogos elemek, részgazságok.

Akárhogy is, először alaposan meg kell ismernünk s meg kell értenünk korunk hazai és nemzetközi művelődési folyamatait, azután a történetiség jegyében szükséges föl-vázolni valamiféle „mozgó” érték- és normarendszert, végül ezek egymásra vetítésével van csupán „jogunk” (de vajon képességünk van-e?) valamiféle minősítésre vállalkozni. Továbbá: egy dolog, az egyik sík a műveltségi modellek, a kulturális infrastruktúra és eszközrendszer objektív, „materiális” övezete, s másik ennek a vitathatatlanul gyökeres kultúraváltásnak a szemléleti, tudati, értékrendi, több vonatkozásban szociálpszichológiai és ideológiai reflektáltsága, azaz a kultúrafelfogások és kánonok átrendeződése. A kettő persze erősen hat egymásra, mégsem ildomos összekeverni őket.

Az objektív művelődési folyamatokat illetően vannak menthetetlen degradációs tendenciák: mindenekelőtt a hagyományos és a digitális művelődési esélyek társadalmi ollója

1 tudomány és társadalom

két szárának a tágulása; a milliók szövegértése körüli súlyos gondok; egyes régiók, települések, társadalmi csoportok riasztó periferizálódása; kb. 3 és fél millió 14 éven felüli állampolgárnak a kultúrából való teljes kimaradása; a társadalom és kultúra egyharmadosságának fennmaradása, a „kulturális közép” elvékonyodása (ahogy ezt Vitézy Iván kutatásai és értelmezései megnevezik) stb. A felnőttek körében az elmúlt négy évtizedben mintegy 20%-kal csökkent az évente legalább egy könyvet elolvasók aránya, s ma már az érettségi sem garancia az olvasó emberré válásra vagy az ilyené maradásra. Mindez aligha „csupán” kulturális jelenség, hiszen a munkavállalási esélyek, a szocializáció és a létbiztonság, mindennek révén a demokrácia tényleges érvényesülésének súlyos deficitjére vall. Hasonlóképp nincs mentség a közösségi művelődési terek jelentős részének – az elmúlt két évtized során olykor tudatos – szétverésére, tehát nem szükségszerű modernizációjára, hanem kiszolgáltatására, piacositására, ami együtt járt a „közművelődés” legalább két évszázados fogalmának „káros államszocialista lózungként” való kompromittálásával.

A művelődésünk helyzetével foglalkozó tudományos elemzéseket, Ormos Mária és mások friss példáit, a saját egyetemi oktatói tapasztalataimat is idézhetném annak bizonyítására, hogy még az értelmiségivé válni akaró, humán orientációjú fiatalság soraiban is riasztóak az általános műveltség hiányai, a kulturális érdeklődés egyoldalúságai s főleg az olvasási szokások szegényedése. Igaz: a jelenségek megítélésébe be kell kalkulálni olyan globális, életformabeli és technikai-infrastrukturális trendeket is, amelyek kikerülhetetlenek és „legyőzhetetlenek” (a digitális, a képi kultúra látványos előretörése stb.), de meggyőződésem: a „posztmodern értelmiség” számára sem válhat holt nyelvvé (mint egykor az ógörög és a latin) a klasszikus magyar és egyetemes irodalmi, képzőművészeti, filmes, zenei stb. tradíció – persze „mozgó” – kánonja. Egyetértően kell idéznem az efféle megdöbbentő tüneteket bölcsész egyetemista fiatalok közegében kimutató Gereben Ferencet: „helyes-e, ha a körülöttünk zajló modernizációs folyamatok vonatkozásában elmulasztjuk a »kettős könyvelést«, és csak a pozitívumokat, a technicizáció diadalait, a »haladást« ünnepejük, az információáramlás sebességét és szélességét értékeljük, de mélységét nem; és szemet hunyunk a szellemi-lelki értékvesztés, a haszonelvű elszívárosodás és az elmélyült művészeti élményszerzésre és gondolkodásra való képtelenség egyre szaporodó példái fölött? [...] A jövő »olvastatóiról« van szó, az ő olvasáskultúrájukról! És az ő vállukat nyomja még egy másik felelősség is, amelyről eddig még nem esett szó: rajtuk az utódaikon áll vagy bukik, hogy számíthatunk-e ebben az egységesülő világban a magyar nyelvhez kötődő kulturális értékek hosszú távú fennmaradására, vagy a nyelvekre is kiterjedő globalizációs folyamatok a magyarból is olyan konyhanyelvet faragnak, amelyet csak az iskolázatlanabb rétegek fognak majd használni, és amely már nem lesz alkalmas differenciáltabb és elvontabb jelentéstartalmak közvetítésére.” Az aggodalom jogos (még ha e sorok írója némileg optimistább is), tovább is sorolhatnám a negatív kulturális jelenségeket. Mégis, e szomorú tünetekkel párhuzamosan, sőt azoknál talán erősebb, maradandóbb tendenciaként kell számba vennünk azokat az objektív és szükségszerű műveltségi modellváltásokat, amelyek egy nagy hatású, távlatos kultúraváltás globális dimenziójára vallanak, s amelyeket nem szabad eleve negatívan, degradációként minősíteni, de persze azonosuló tapssal sem feltétlenül kell őket üdvözölnünk. A kultúrák történetében minden kultúraváltás roppant megpróbáltatásokkal jár, mindig vannak „vesztesei” és „nyertesei”, mégsem ítélték meg egy konzervatív eszmény felől.

A magyar nemzeti kultúra históriájában az ez idáig legradikálisabb kultúraváltás a kereszténység fölvétele, az államalapítás volt, amelynek során a félnomád törzsi társadalomról és gazdálkodásról, az animista-mágikus hitvilágból, értékrendről és szokásrendből – szinte átugorva fejlődési fokot – át kellett térni a hierarchikus hűbéri társadalmi szerkezet, a birodalmi zártságú nyugati királyság keresztény univerzalizmusába, a katolikus egyistenhit megszabta teljesen új vallási, kulturális, morális, szokásjogi és vizuális értékrendbe. A múlttal való gyökeres szakítás, a soktényezős diszkontinuitás volt az ára annak, hogy mégis csak megmaradt, sőt megerősödött a magyarság és a magyar nyelv kontinuitása, s hogy az új hagyományok kreálása és egyes régi hagyományok újraalkotása révén a közép- és újkor világába is átmentődtek a finnugor kor és a népvándorlás korának etnikai, szellemi, folklorisztikus, sőt még egyes vallási tradíciói is. Mindez Szent István befogadó européer államfelfogásában, egy későbbi integráló nemzetfelfogás előképében kapott ideológiai formát.

Ha nem is ilyen hevességű és mélységű, de szintén gyökeres kultúraváltást hozott a humanizmusból is táplálkozó reformáció, a protestantizmus hazai karrierje. Ez a vallási jellegű, teológiai ihletettségű és érvelésű, de alapvetően társadalmi motivációjú mozgalom mindenekelőtt az anyanyelvű írásbeliség, nyelvi tudatosság és iskoláztatás elterjedése, illetve propagandája révén hozott fordulatot a magyar, illetve a magyarországi kultúrában, egyúttal megfogalmazta a nemzeti jelleg függetlenségi konnotációjának és az ezzel kapcsolatos értelmiségi küldetésstudatnak a narratíváját is. Nem lévén vallástörténész, illetéktelennek érzem magam akár csak röviden is foglalkozni a magyar reformáció, ezen belül a kálvinizmus társadalom-, művelődés- és mentalitástörténeti jelentőségével. Kálvin születésének félezer éves évfordulóján mégsem hagyhatom említetlenül e kultúraváltásnak a puritán protestáns etikát, a polgári öntudatot, a szigorú nemzeti önkritikát és a szenvedélyes patriotizmust egyszerre felmutató élményét. A protestáns prédikátorok nem csupán a széthúzás, az „elfajzás”, a népnyzás Isten általi büntetéseként tudatosították a török veszedelmet és hódítást, majd az ország három részre szakadását, hanem a korabeli nemesi nemzet műveletlenségének, felkészületlenségének következményeként is. Ezért is fogalmazódtak meg a kálvinista tudós-teológusok tollán az elemi és anyanyelvi iskoláztatás, a magyar nyelvet népszerűsítő és szabályozó könyvkultúra, a könyvesház-építés projektjei, amelyek nyomán új kulturális intézményrendszer és kánon is született, például a történetileg ma is példászerű partikuláris iskolarendszer és a plebejus-nemzeti váteszmagatartás attitűdjéé. Ami ez utóbbit illeti, természetesen voltak, lettek e tradíciónak problematikus, sőt kirekesztő, a magyarság sorsában való illetékességet kisajátító, a nemzeti haladást és humánus eláruló változatai is, amelyeknek olykor egyes mai református identitású körök is hirdettek örökösei – bizony nem lehetünk büszkék rájuk. (Pedig figyelmeztető lehetne számukra például az a 16. századi énekmondói és történelem-szemléleti felismerés, amely – a legszenvedélyesebben talán Farkas András Krakkóban publikált művében /*Az zsidó és magyar nemzetről* – 1538/ tipológiai rokonságot s egyúttal figyelmeztető analógiát állít fel az ótestamentumi, majd a szétszóratott zsidóság és a töröktől fenyegetett magyarság sorsa között. Később Ady is szenvedélyesen éli újra s írja meg e két etnikum és kultúra egymásra találásának természetesen konfliktusokban bontakozó nászát.) Ám ezek a 21. század eleji, a mostani kultúraváltással egyidejű aggasztó tünetek, köztük a helyenként erősödő rasszizmus és antiszemitizmus sem szabad hogy kompromittálják a magyar kálvinizmus történeti fővonalának a reformációtól kezdve Ady

1 tudomány és társadalom

át Bibó Istvánig és máig eleven progresszív értékfolytonosságát – korántsem csak vallástörténeti dimenzióban.

Harmadik kultúraváltásként a felvilágosodástól a reformkoron át húzódó évtizedeket nevezném meg, amelyek a valóságos nemzet és nemzeti tudat „megképződésének” periódusát alkotják, egyúttal a vallási dominanciájú és késő feudális rendi értékkanonnak a szabadságközpontú, laicizált és racionális patrióta világgéppel való fölváltását. Itt, az 1847-es *Ellenzéki Nyilatkozatban* mondja ki Deák és Kossuth, hogy a „köznevelés” döntő „emelyűje” a nemzeti polgárosodásnak, annak a programnak, amelynek a tétje, hogy „hazánkíai munkás polgárokká képeztesse, s ezáltal személyes függetlenségre is támaszt nyerjenek”. Végül a negyedik kultúraváltásról már magam is szóltam: a 20. század eleji modernizációs fordulatról.

Melyek a 20. század végi – 21. század eleji – eszerint ötödik – kultúraváltás legfőbb összetevői? A tudományos szakirodalom ma már nagyjából egybehangzóan megnevezi őket, legfőljebb (persze ez sem kevés) az értelmezésben és az értékelésben vannak komoly viták.

A legfontosabb a sommásan globalizációnak nevezett tendencia, amely a tőkék és a kultúrák, a nemzetgazdaságok és a közlekedés, az információk és a viselkedésminták hálózatos összekapcsolásával, egyidejűségével, határnélküliségével ténylegesen is egygyé formálták glóbuszunkat. Pozitív és negatív értelemben, jó esélyekkel és súlyos kockázatokkal egyaránt. A globalizációtól elválaszthatatlan a kommunikáció és a művelődés belső szerkezetének gyökeres átalakulása: a mobil-digitális technikájú elektronikus tömegkommunikáció, a multimédia modelljének dominánsná válása a kultúrák közvetítésében is. Sajnálatos vagy sem, de tény: a hagyományos papír alapú könyvkultúra csillagzata (amely azért sosem világította be az egész emberiség égboltját) a korábnál kisebb fényt áraszt. Az ún. másodlagos szóbeliség kora köszöntött be, amelyik meg-, illetve újra erősítette a vizuális és az akusztikus kultúrák szerepét a nyelvi-fogalmi kommunikációhoz képest. Hogy ez az új képiség, háttérben a mindenhol felhangzó gépi könnyűzenével, valóban az emberiség elbutulásához vezet-e avagy az elmaradott, a világból eddig kimaradt népek, rétegek felemelkedésének, új információs és kulturális közösségek kialakulásának esélye, azon lehet vitatkozni. De ez az új kulturális modell-kínálat, amely az egykori autonóm és populáris, továbbá a heteronóm kultúra valamiféle hibridjének látszik, a maga „kevertség”-ével, fesztelenségével, tekintélyellenességével, nemzetközileg sem nemzetromboló karakterével, asszociatív gazdagságával nemcsak szétveti a hagyományos normákat, hanem egyfajta új struktúrává is kezd összeállni, s az értékek nemzeti és egyetemes demokratizálásával is jár.

Magam nem rokonszenvezem az infotainment, a kulturtainment, az edutainment kommercializálódott műfajaival, csonka fogyasztói értékkinálatával, lefelé nivelláló sztárkultuszával, esetenként felháborító (az emberi méltóságot is áruba bocsátó) televíziós és internetes manipulációival, ízléstelenségeivel, valamint hirdetésdömpingjével. Viszont nap mint nap megtapasztalom, mennyire pozitív szerepe van a világ és a haza közügyei tömegkommunikációs, internetes átláthatóságának és megvitathatóságának, valamint a hagyományos és vadonatúj kulturális minőségek formák digitális elérhetőségének, legyen szó irodalomról, képzőművészetről vagy a legkülönbözőbb tudományágak és információk gyors megismerhetőségéről. A blog, a digitális képregény, az sms és zenei fájlcsere (túl a szerzői jogi problémákon), a skype és a chatelés az egyéni művelődés és az

önkifejezés, a kreativitás és a nyelvi humor, a sokoldalú véleményformálás, ízlésalakítás és a közösségépítés új formáinak nyit teret – a legradicionalisabb kultúrák közvetítő intézményekben, a könyvtárakban is. A legújabb szakirodalom egyenesen „a net-generáció új tudásá”-ról beszél, amelyen egy visszafordíthatatlanul új, egy nem feltétlenül üdvözlendő, de a múlt felől aligha hatékonyan bírálható kulturális életformát és kommunikációs-műveltségi kánont értenek. Mindemellett – okos társadalmi megrendelés, kontroll és állami-közösségi-civil „politika” esetén – ez a mobilkommunikációs fordulat új lendületet adhat a hagyományos élő kultúrának, még az olvasásnak is, hadd utaljak csak a vegyes profilú művészeti fesztiválok növekvő népszerűségére hazánkban, az otthonülő-tévéző életmódból kizökkentő, aktivitásösztönző szerepére, avagy a különböző amatőr mozgalmak és a jazzklubok újraerősödésére. Vagy arra, milyen jelentőssé vált a digitálisan is népszerűsített budapesti Művészetek Palotája kínálatának és atmoszférájának mintaadó szerepe a legtöbb művészeti ágban. Hasonló esély vár Pécsre 2010-ben, amikor – a sok konfliktus ellenére és után – remélhetőleg mégis csak sikerrel tölti majd be Európa Kulturális Fővárosának szerepét.

Mindezzel együtt is tény: e kultúraváltás jellegzetes kísérőjelensége a hagyományos művészeti és tudományos műveltség relatív leértékelődése, az okkult és tudománytalan, egyenesen sarlatán nézetek, az áltörténelmi legendák és hazugságok piaci és tömeglélektani konjunktuurája (amely helyenként veszélyes méreteket ölt), általában tehát a minőségi normák és kánonok felbomlása, a kínálati anarchia, amire maga a korlátlan információbőségből „élő” világháló a jó példa. A pécsi kongresszus 90. évfordulója alkalmából 1997-ben rendezett konferencián Poszler György beszélt erről felrázó erővel: ezt a globális tendenciát összekapcsolta a hazai, illetve kelet-európai rendszerváltozás ama paradoxonával, hogy a kultúra, a nyilvánosság szabadsága egyúttal (törvényszerűen-e?) ki is szolgáltatta ezt a szférát a szabad piacnak. Újabban pedig Vásárhelyi Mária szociológiai kutatásai döbbenhetnek rá bennünket a nemzeti önismeret megzavarodásának történelmi összetevőire. A humánértelmisség történelmileg különleges szerepének, protestáns gyökerű, sajátos politikai-nemzeti küldetésének fölöslegessé válása a politika többpártrendszerbeli professzionalizálódása révén magával hozta az értelmiségi szerep összekuszálódását, a hivatástudat gyengülését is. A humán és a természettudományos műveltség, illetve értelmiség viszonyát újragondoló, közel fél évszázada indult „két kultúra”-vitát, s általában az értelmiség mintaadó szerepét napjainkban egyre inkább felülírja az ún. „harmadik”, azaz a menedzser-kultúra és -mentalitás, ahogy ezt Németh János István fejtegeti, maga is reménykedve azért az értelmiségi és a menedzser-kultúra pozitív vonásainak kölcsönös egymásra hatásában. A kutatás és az elmélet érdekes elemzésekben, vitákban törekszik feldolgozni azt, hogy mi a média szerepe abban a kulturális fordulatban s utána, amely az ún. magaskultúra helyett a sokáig leértékelt szórakoztató vagy/és populáris kultúra digitális, multimédiás modelljét emeli dominánssá. Császi Lajos friss tanulmánya már a média modern, posztmodern és késő modern értelmezését is megkülönbözteti. Lehet e felfogással és sok mással is vitatkozni. Mindazonáltal szerintem még a sokat szidott plázakultúra sem az ördögtől való, főleg ha a benne csellengő fiatalok számára naponként választást jelentő szabadidő-alternatíva rosszabbik pólusával, az aluljárós, bandázó, kábítószerező, lecsúszó, erőszakos életformával szembesítjük.

A mobilkommunikációs, multimédiás kultúraváltás körüli hazai vitáknak, konfliktusoknak jellegzetes tematizációja a könnyűzenei szórakozás, egyúttal az ifjúsági kultúra nyilván-

1 tudomány és társadalom

nosságának, illetve e nyilvánosság támogatásának övezete. Csak három példát említek: az óbudai *Sziget-fesztivál* nemzetközi és hazai sikerét és a rendezvény (konzervatív értékekre és korrigálható hibákra ürügyként hivatkozó) folszámolási kísérletét; az élő s többnyire amatőr zenei kultúrát támogató PANKKK-ot és folyamatos elit szempontú támadását; valamint a radikálisan megújult közszolgálati Rádió MR 2 *Petőfi Rádió* programjának viharos fogadtatását a rivális kereskedelmi rádiók „feljelentése” és egy avított média-normarendszer nyomán. Ezek jó példák arra, mennyire nehezen dolgozza föl, illetve veszi tudomásul a társadalmi-kulturális elit egy jelentős része az objektív kultúraváltást s milyen nehezen igazítja hozzá kultúrafelfogását.

Kultúraváltás a 21. század elején: ökológiai fordulat, környezettudatos jövőkép és műveltségi modell

A mostani századforduló művelődési modelljének másik nagy újdonságát – jobb híján – ökológiai kultúraváltásnak nevezem. Nem vagyok kompetens „zöld ügyek”-ben, de érdeklődő értelmiségiként talán mégsem egészen kontár módon közelítek a jelenséghez. E fogalom kapcsán nem pusztán arra gondolok, hogy felértékelődtek a természettudományok, hogy napjainkban soha nem látott érdeklődés övezi a biológia, az etológia, a genetika, az éghajlat- és időjárás-kutatás, a régi és új természeti erőforrások, illetve az energia-gazdálkodás, a környezetvédelem, a természetgyógyászat stb. területeit, új tudományos eredményeit, s hogy növekednek a globális létezés veszélyeivel, az ember és természet egyensúlyának megbomlásával kapcsolatos reális kockázatok, félelmek, sőt szorongások. Magától értetődő, hogy ezek a – még bőven szaporítható – kérdések egyre jobban tematizálják a közbeszédet, globális válaszként e globális problémákra. Látjuk persze, hogy a szakszerű kérdések, kételyek és válaszok mellett riasztó mértékben szaporodnak a környezetvédelmi és más efféle dilemmákkal kapcsolatos – nem ritkán érdekvezérelt – hisztériakeltések, babonák, új misztikák, végítélet-forgatókönyvek, tudománytalan és ezoterikus sarlatánságok. A kultúraváltás azonban mindennél jóval több: világképünk és művelődésünk egész szerkezete átalakul ebbe az irányba, „zöldülni” kezd. Ennek az átprogramozódásnak feltétlenül pozitívuma – a tradicionális humán és művészeti értéaveszteségek mellett is –, hogy ez a kultúraváltás nem elkülönült szaktudományként, nem a – már említett – „két kultúra” egyikeként realizálódik. A civilizált régiókban mindenütt szembeötlő, hogy a világlátás, az életvitel, a művelődés természetközelibbé (tehát humánusabbá) válik, hogy ez a kultúraváltás – persze sok konfliktussal, érdekküzdellel, tévedéssel, de – a kollektív emberiség jelene és jövője iránt felelősebb arculatúvá strukturálja a napjainkban domináns műveltségi modelleket. E tekintetben van a protestantizmus, s ezen belül a magyar kálvinizmus természetfelfogásában olyan tradíció, amelyet kreatívan időszerűsíthetőnek is tarthatunk.

Az ökológiai kultúraváltás jelenségei közül a kicsit is tájékozott laikus állampolgár bőségesen tudná sorolni az aktuális vitatémákat. Csak néhány önkényes példát hadd említsék. A szappanoperák és a krimik mellett a legnépszerűbb televíziós programokká, műsorokká váltak a „természetvédelmi” adások, a *National Geographic Channel*, a *Spektrum*, a *Discovery* és társaik. A *Népszabadság* vélemény- és vitarovata cikkeinek többsége évek óta már nem szűkebben vett ideológiai vagy politikai kérdésekről szól, hanem zöld témákról. A *Mindentudás Egyeteme* élő, televíziós és internetes évfolyamainak legnépszerűbb, legsikeresebb előadásai is az ember és természet viszonyának kihívásaira reagáltak, a

20 legnézettebb előadásból 19 természettudományi jellegű volt. Hogy szűkebb szakterületemet említsem: a humán értelmiségből sokan képezték át magukat az ökológia civil érdekképviselőivé, sőt szakértőivé (ami persze nem jelenti azt, hogy mindig igazuk van). Apróságnak tűnik, mégis releváns: az irodalomtudománynak megszületett egy érdekes új irányzata, az ún. ökokritika: az egyik legtekintélyesebb irodalomtudományi folyóirat, a *Helikon* önálló számot szentelt neki a közelmúltban. R. Várkonyi Ágnes akadémikus újabban a történeti ökológia, avagy az ökológiai szempontú történetírás művelésére adta a fejét, Romsics Ignác népszerűsítő 20. század-történetében önálló fejezet „A növekedés és a jólét ára: a környezet károsodása”; Glatz Ferenc pedig már a hazai ökológiai gondolkodás történetének megírására is vállalkozott. Hogy milyen nagy horderejű ez a kultúraváltás, azt jól jelzik azok az új tudományos és oktatási stratégiák, illetve kísérletek is (pl. dél-amerikai, majd európai iskolákban), amelyek már a gyermekkorban intenzíven el akarják sajátíttatni a korszerű környezeti gondolkodást.

Ötletszerűen szemelgettem az ökológiai kultúraváltás tünetei között. Sorolhatnám tovább a nyilvánosságban és a közbeszédben állandósuló olyan – a széles tömegeket érdeklő, mert érintő – konkrét témákat is, mint pl. az energiakérdés (atom, bioetanol stb.), a globális felmelegedés és következményei, az ivóvízhiány, az élelmiszerbiztonság, a hulladékgazdálkodás, az epidemiológiai rizikók szaporodása, a környezeti katasztrófák, a genetikai beavatkozások biológiai és etikai problémái, az összejtudatás (három tudós, Mario Capecchi, Oliver Smithies és Martin Evans 2007-ben lettek Nobel-díjasok) stb. Mindezek a szakkérdések általában is érintik az emberi kultúrát és identitást, tehát több vonatkozásban is átszabják a kultúra hagyományos modelljeit. Nem vadonatúj jelenség persze a magyar kultúrában sem a természettudományoknak ez a „humán” kitágulása, illetve a humán művelődés természettudományos nyitása: elegendő csak Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc, Bugát Pál, Semmelweis Ignác, Jedlik Ányos, Puskás Tivadar, Ferenczi Sándor, Szent-Györgyi Albert, Szentágothai János, Selye János és Marx György munkásságára utalnom. Most azonban mintha ennél többről, az egész nyilvánosság, általános műveltség és világkép gyökeres átstrukturálódásáról lenne szó, hiszen drámai lett a felismerés: a természeti környezet sérülése magát az emberi létezését és kultúráját veszélyezteti. S ahogy ez a kultúraváltás végbemegy a műveltségi modellek objektív, „materiális” világában, úgy hat intenzíven a szellemi-tudati szférára, a mai kultúrafelfogásokra is, akár önálló szemléleti formaként artikulálva a „zöld”-problémát. A különböző 20. századi, részben ideológiai konnotációjú kultúrafelfogások (pl. konzervatív keresztény-nemzeti; modern liberális; populista, radikális nemzeti; baloldali-szocialista; posztmodern stb.) mellé mára szuverén kánonná látszik intézményesülni az ökológiai kultúrafelfogás. Ugyanakkor izgalmas tartomelemzések tárgya lehetne, hogy az előbbieken tárgyalt mobilkommunikációs kultúraváltás régi-új műfajai, média-műsörtípusai, sztárjai, jellegzetes edutainmentje miként foglalkoznak a „zöld” témákkal, hogy ezáltal maguk hogyan segítik az ökológiai kultúraváltás, a fenntartható fejlődésre orientált jövőtudat, a környezettudatos gondolkodás és világkép társadalmi terjedését vagy éppen hamis vágányra terelődését.

Érdekes felfedezésre juthatunk: ez az objektív s egyúttal szemléleti fordulat – a történelem spirálja mentén – mintha visszavinnie bennünket a kultúra fogalmának genéziséhez, a szó eredeti, latin etimológiájához, Cato „cultura agri”-jához. Majd azokhoz a „pillanatokhoz”, amikor a föld megművelésének fogalmából Cicero, később a reneszánsz és a

1 tudomány és társadalom

felvilágosodás értelmezései nyomán megszületett a modern kultúra-fogalom. Igen, a kör bezárult: nemcsak a föld megművelése, hanem immár a Föld (és az embernek a hozzá fűződő viszonya, az ökológiai egyensúly, a fenntartható fejlődés) a tét. Ennek a nagyon is materiális összefüggésnek a kezelése, ennek a globális kihívásnak a megválaszolása, illetve mindennek a metaforája az, amit ma kultúrán, kulturális értékrend-változáson leginkább értenünk illik.

Akkor ez az ökológiai kultúraváltás végképp megpecsételi a hagyományos humán és művészeti műveltség sorsát is? Szó sincs róla. Elég idéznem a C-vitamin Nobel-díjas feltalálójának, Szent-Györgyi Albertnek a válaszát egy interjúkérdésre: „Természet tudós vagyok, tehát azt várja tőlem, mondjam, hogy az iskolában a természettudomány a legfontosabb. Énszerintem azonban sokkal fontosabb a történelem ismerete, mert az emberiségnek csak a múltjából lehet tanulnia. Más kiindulási anyag nem áll rendelkezésünkre. Csak az a kérdés, hogy mit tanítunk történelemként. [...] Mi a történelem? [...] Az igazi történelem az én nézetem szerint felelet arra a kérdésre, hogyan emelkedett az ember az állati létből a mai szintjére. Ez más, mint amit ma történelem tantárgynak hívunk, ebben benne van a fizika, a matematika, az összes tudomány, az összes művészet, minden, ami emberi alkotás. [...] Egyszóval amikor azt mondom, hogy az iskolában a történelem az elsőbbség, ezt tessék úgy érteni, hogy ne hazug áltörténelem legyen, amit nekem tanítottak, hanem igazi történelem. Mutassa a zenét, az irodalmat, a művészeteket, a tudományokat, mindenkit, akik alkottak, akik építették a világot: mindig felépítették azt, amit a nagy rombolók leromboltak!” (Válasz Győri György interjúkérdéseire 1974-ből.) A természettudós iskolakritikája nem a mára, hanem arra a száz évvel ezelőtti oktatásra vonatkozik, amikor ő ült az iskolapadban, ma is megszívlelendő, „történelempártisága” azonban természetesen hájjal keneteti a művelődés- és irodalomtörténelemt. Pedig félreérthetetlen: a történelmet nem diszciplínaként, hanem szemléletként érti Szent-Györgyi. S ebben ma is érvényes az igazsága: éppen ennek a józan történelmi szemléletnek, a hiteles történelmi önismeretnek a hiányában szenved (tisztelet a kivételeknek) a mai iskolai és egyetemi oktatás, de az egész nyilvánosság és közbeszéd is. S van helyette önáltatás és hisztéria, cselekvésdeficit és sérelmi demagógia, újmiszticizmus és panasz-kultúra. A magyar kálvinizmus legjobb hagyományait őrző-újító Bibó István emlegette „eltorzult magyar alkat és zsákutcás magyar történelem” újabb fordulójaként.

Ha képesek lennénk reálisan szemlélni műveltségi viszonyainkat, a globalizáció, a mobilkommunikációs–multimédiás és az ökológiai-környezettudatos kultúraváltás összetett jelenségeit, akkor alakítani is hatékonyabban tudnánk őket; nem konfliktuskerülő, hanem kreatív módon. Ebben a vonatkozásban is fel kellene nőnünk a száz évvel ezelőtti elődökhöz, a második reformnemzedék (s egyáltalán: valamennyi radikális magyar kultúraváltás, köztük a protestáns fordulat) progresszív gondolkodóihoz. Akik a mainál nem kevesebb konfliktus közepette is nagyjából tisztán láttak a modernizációs kultúraváltás nemzeti természetét és esélyét ügyében. Babits Mihály így fogalmaz: „Keletről jöttünk, de szerelmünk, megmentőnk, éhünk és ételünk, magunkra eszméltetőnk és feltámasztónk mindig a Nyugat volt. A magyar lélek olyan, mint egy fordított Anteusz, ki mindig akkor kap új erőt, ha el tud szakadni a szülőföldjétől, s a magyar kultúra minden újabb szárnyra kapása, mint a föl-földdobott kő minden új lendülete, egy-egy ilyen elszakadás, ha százszor visszahull is. [...] Így lett Ady magyarsága is csak mélyebb és tudatosabb

az után a felszárnyalás után, amire Párizs csillogása vitte. Igaz, hogy a kő visszahullása ütést is jelent, fájdalmat, rázkódást; így volt ez Ady esetében, de így volt Széchenyi, így volt már Szent István korában is, aki, mint nem először mondom már, s talán nem is én mondom először, a legelső nyugatos volt Magyarországon.” (*Ady és Párizs. Felolvasás a Zeneakadémián 1932. április 1-jén*) S ha már Babits Adyt „védi”, nem lehet nem idéznem a már hivatkozott *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című Ady-esszé felrázó sorait: „Ha száz évvel hátrább cammogunk, és csak cammogunk, és újat nem tudunk adni, hacsak nem antikulturálisat, mi lesz velünk? Nem elég, ha vannak Apáczai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermázsás követ is, nem fröccsen fel a víz egy méternyire sem.”

(Készült „A tanulás szabadsága” című, a pécsi Szabad Tanítási Kongresszus centenáriuma alkalmából a Pécsi Tudományegyetemen 2007. november 14-15-én rendezett konferencia előadása alapján. Az *Írás a Napút* című folyóirat 2009. évi „Kálvin 500” tematikus számában is megjelenik a periodikák közötti együttműködés keretében, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, amelyért ezúton is köszönetet mondunk.)

Irodalom

Bajomi-Lázár Péter: *Média és társadalom*. Antenna Könyvek, Budapest, 2006.

Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja*. Gondolat Kiadó – Infonia, Budapest, 2005.

Bayer József: *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változó kontextusa a globalizáció korában*. In: Bayer József – Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változása a globalizáció korában*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2005. 9-47. o.

Bessenyei István: *A net-generáció új tudása = Élet és Irodalom*, 2009. február 6. 15. o.

Bodor Béla: *Megy a juhász a gördeszkán = Élet és Irodalom* 2007. október 26. 16. o.

Chadwick, Owen: *A reformáció*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

Császi Lajos: *Médiakutatás a kulturális fordulat után = Médiakutató*, IX. évf. 3. szám, 2008. ősz, 93-108. o.

Dessewffy Tibor: *Nem esik messze az apjától. A reformok és a globális paradigmaváltás = Magyar Narancs*, 2006. szeptember 21. 50-51. o.

Esterházy Péter: *Magyar avagy Rubin Szilárd külföldi sikere = Élet és Irodalom*, 2009. április 17.

Fábri György: *A két kultúra és a harmadik: természettudomány, bölcsészet a médiakommunikációban – a Mindentudás Egyeteme alapján = Magyar Tudomány*, 2007. 2. szám, 183-189. o.

Gereben Ferenc: *Olvasás felsőfokon? Benyomások az egyetemisták olvasáskultúrájáról = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2007. 11. szám, 21-26. o.

Glatz Ferenc: *Az ökológiai szemlélet történetéhez (Megjegyzések a tudomány szerepéről) = História*, 2007. 7. szám

Glatz Ferenc: *Természettörténet: új irány a kutatásban = História*, 2009. 3. szám

Horváth János: *A reformáció jegyében*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1957²

1 Tudomány és társadalom

- Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1974²
- Knausz Imre (szerk.): *Műveltség és demokrácia. Kutatási jelentés. Kézirat, Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 2006. január 27.*
- Kovács Sándor Iván (szerk.): „Én gondolkodom, azért vagyok.” Apáczai Csere János emlékezete. Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2004.
- Kukorelly Endre: *Li(l)a legyező. Kortárs irodalom és irodalomoktatás = Élet és Irodalom, 2007. október 5. 9. o.*
- Litván György: *Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.*
- Nemes Péter (szerk.): *Ökokritika = Helikon, 2007. 3. szám*
- Németh János István: A „két kultúra” és a harmadik. *Szín – Közösségi Művelődés, 2007. szeptember, 27-28. o.*
- Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája. T-Twins Kiadó – Lukács Archivum, Budapest, 1994.*
- Ormos Mária: *A kultúránkról. Tanulás – oktatás – siker = Élet és Irodalom, 2007. október 5. 5. és 12. o.*
- Ormos Mária: *Diplomás analfabéták. Lampé Ágnes interjúja a magára hagyott ifjúságról = 168 Óra, 2007. október 4. 14-15. o.*
- Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás? Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.*
- Popper Péter: *Rekviem az egyetemért = 168 Óra, 2007. október 31. 20. o.*
- R. Várkonyi Ágnes: *Beszűkített múltszemlélet. László Ferenc interjúja = Magyar Narancs, 2007. november 15. 8-9. o.*
- Rainer M. János: *Hasadt emlék, töredezett történelem = Mozgó Világ, 2008. 6. szám, 93-95. o.*
- Romsics Ignác: *A 20. század rövid története. Rubicon-könyvek, Budapest, 2007.*
- Romsics Ignác: *A magyar demokratikus hagyomány = Népszava, 2007. november 3. Szép Szó, 1. és 3. o.*
- Schein Gábor: „Szemben a korrall”? *Gondolatok a 100 éves Nyugat körül = Élet és Irodalom, 2008. január 4. 3-4. o.*
- Sükkösd Miklós: *Totális medialitás és ökokidium. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika = Információs Társadalom, 2003. 3-4. szám, 131-146. o.*
- Szirtes Gábor – Újvári Jenő (szerk.): *Az 1997. évi Tanuló Társadalom Konferencia naplója. Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata – Pannónia Könyvek Szerkesztősége, Pécs, 2000.*
- T. Kiss Tamás: *Egy méltatlanul elfeledett európeér (Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról). In: Donáth Péter – Hangay Zoltán (szerk.): A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei XVIII. BTF, Budapest, 1999. 185-205. o.*
- Tamás Gáspár Miklós: *Mi változott? 100 éves a Nyugat = Élet és Irodalom, 2008. február 8. 9. o.*
- Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978.*
- Tverdota György: *Új Korvin-kódex = Élet és Irodalom, 2007. augusztus 17. 17. o.*

Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007.

Vásárhelyi Mária: *Történelmi jobbra át = Élet és Irodalom*, 2008. december 19. 13. o.

Vietorisz Tamás – Z. Karvalics László: „Milliónyi kis tudáskazán”. *Az oktatás átalakítása és a fenntartható világba való átmenet = Eszmélet*, 75. szám, 2007. ősz, 5-36. o.

Vitányi Iván: *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom.* (Az egyes fejezetek társszerzői: Bánáti Ferenc, Csejtei Mária, Falussy Béla, Hunyadi Zsuzsa) MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, [2007] 2006.

Vitányi Iván: *A közművelődés védelmében = Élet és Irodalom*, 2007. november 30. 16. o.

Vörösváry Ferenc – Pályi Sándor (szerk.): *A Szabad Tanítás Pécssett 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója.* Franklin-Társulat nyomdája, Budapest, 1908.; reprint kiadás: *Dialog Campus*, Budapest – Pécs, 1997.

Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe.* Gondolat Kiadó – Infonia, Budapest, 2004.

Gödörben, 1976, tusrajz